

TÜRK MITOLOJİSİNİN KUTSAL DİŞİSİ : U MAY

YRD. DOÇ. DR. ONUR ALP KAYABAŞI*

Mitolojik unsurlar ait oldukları toplumun bilinçaltından çeşitli şekillerle açığa vurularak, toplumdaki bireylerin inanış ve uygulamalarında kendisini göstermektedirler. Dolayısıyla bilinçaltından gelen, arkaik ve ilahi özellik taşıyan bu unsurlar toplum üzerinde her zaman büyük bir etkiye sahiptirler. *Çünkü mitler yersel ve göksel simgeler vastasıyla Tanrının tecelli etmesi ve tezahürleridir* (Eliade 2003a: 29). Bu sebeple insanoğlunun kutsal olana duyduğu ihtiyaç ve onunla iletişim içerisinde olma isteği, mitolojik unsurların nesiller arasında aktarımını ve *insanın sürekli olarak kutsalla dayanışma içinde bulunmasını* (Eliade,2003b: 424) sağlamaktadır. Neticede; bir toplumun manevi değerlerini yansıtan gerçek ve kutsal kabul edilen mitler halkın içerisinde çeşitli unsurlarıyla, farklı inanış ve uygulamalarla varlığını sürdürmektedir.

Türk mitolojisinde birçok unsur bir arada bulunmasına rağmen bu birliktelikler gelişigüzel, dağınık bir birliktelik değil belli kurallarla çevrilmiş, göksel yani ilahi unsurlarla da özdeşleştirilerek kutsanmış unsurlardır. Bu unsurlar mitlerin yaşandığı toplumların bilinçaltındaki düşüncelerine göre dişil veya eril özellikler kazanmışlardır. Jung'a göre mitler, *bilinçaltında oluşan eril ve dişil nitelik verilen arketiplerin simgesel anlatımıdır ve kutsalın vücut bulmasıdır* (Campbell 2000:

* Aksaray Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

Türk mitolojisinde birçok unsur bir arada bulunmasına rağmen bu birliktelikler gelişigüzel, dağınık bir birliktelik değil belli kurallarla çevrilmiş, göksel yani ilahi unsurlarla da özdeşleştirilerek kutsanmış unsurlardır. Bu unsurlar mitlerin yaşandığı toplumların bilinçaltındaki düşüncelerine göre dişil veya eril özellikler kazanmışlardır.

426) Bu unsurlar, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin mitolojisinde çeşitli adlarla ve farklı cinsiyetlerle de görülseler taşıdıkları değerler ve yapıları bakımından aynıdırlar. Ancak şu da unutulmamalıdır; Yunan- Roma, Mısır, Sümer, Hitit vb. halklarda cinsiyet ayrımı yapılarak tanrı ve tanrıça (dişil/ eril) kavramları oluşturulmuşsa da bu durum Türk mitolojik sistemi açısından böyle değildir. Türk mitolojisinde belirgin bir erkek- kadın ayrımı görülmemektedir. Çünkü Türklerde tek tanrılı bir inanç sistemi hâkimdir ve cinsiyet farklılığının dışındadır. Bu sebeple Türk mitolojisinde görülen dişil varlıkları birer tanrı olarak değil, doğa kültürünün kendisi olan Mitolojik Ana'nın türevleri olarak değerlendirilmelidir (Gültepe 2013: 104-105).

Türk mitolojisinde görülen ağaç, su, dağ, ateş, ışık, kurt, mağara vb. unsurlar göstermektedir ki Türklerde doğa kutsaldır *çünkü onlar için bu unsurlar kutsalın tezahürleridir* (Eliade 1991: X). Baharla birlikte toprağın, tabiatın yeniden canlanması, bir nevi doğurganlık unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Doğa tüm canlıların yaşamsal faaliyetlerini sürdürmelerine olanak tanımaktadır. Benzer şekilde kadın da doğa gibi soyun devamını sağlayacak doğurganlık özelliğine sahiptir. Kutsiyet

bakımından doğa ve kadın eşdeğerdir. Türkler ilk dönemlerde anaerkil bir toplum yapısı ve soyun anadan çocuğa geçtiği toplumsal bir yaşam sürdürmüşlerdir. Arkaik toplumlarda, *doğumun ve bereketin simgesi çıplak dişi formu olağandışı önemliken, erkek genellikle bir faaliyet halindeki şaman veya avcı biçiminde süslü veya maskelidir. Kadın korkusu ve annelik gizemi erkek için dünyanın doğal yapısının korku ve gizemliliği kadar çarpıcı etki güçleri olmuşlardır. Ve bütün türlerimizin mitoloji ve rit geleneklerinde erkeğin kendisini bu iki yabancı fakat gene de bağlayıcı güçlere, kadına ve dünyaya etkin olarak bağlamak için gösterdiği dinmek bilmeyen çabaların sayısız örneği bulunmaktadır* (Campbell 1995: 68). Toplumların mitolojilerindeki ve kültürlerindeki birçok unsur bunu göstermektedir.

Ancak Türkler arasında doğanın kutsallığı azaldıkça ve kayboldukça anaerkil sistemden ataerkil sisteme bir geçiş gözlemlenmektedir. Bu durum da gayet normaldir, nitekim çevresinde olup biteni algılama ve neslin devamını sağlama çabası içerisinde olan insanoğlunun, üretkenliğin ve doğurganlığın sembolü olan kadını merkeze oturtması kaçınılmazdır ancak gelişen ve çeşitli etkenlerle değişen düşünce sistemi erkeği zaman içerisinde merkeze almıştır.

Aslında cins anlayışının ruhlar/iyeler üzerine aktarımı siyasi ve ideolojik düşünce sisteminin; erkeklik ve kadınlık hakimiyetinin yani cinsler arasındaki otorite mücadelesinin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur (Bayat 2007: 73).

Türk halklarının tüm din tarihi, bir boyun ya da bir halkın kurucu atasının bir erkek ile bir kadın arasındaki normal bir ilişkiden doğmadığı, aksine bir hiyerofani, yani insan doğasını aşan güçlerin birleşmesi sonucu doğduğu inancı üzerine kuruludur. Işık, su, ağaç, özel nesnelere ve özellikle hayvanlar birbirleriyle veya bir insanla buluşurlar; bu kişi bir erkek ya da bir kadın olabilmektedir (ROUX 2011: 52). Ayrıca atalarının yüz hatlarını boyamak ya da yontmak suretiyle de Türkler, onların hatırasını ebedileştirmişlerdir. Bunlardan bazıları ortaya çıkarılmıştır ki aralarında birkaç tane de kadın resmi bulunmaktadır. Bu da bize kadınlara ilişkin bir atalar kültürünün Türkler arasında ki varlığını kanıtlamaktadır (ROUX 2011: 38).

Tüm bu sebeplerle, kadın (dişi) Türk mitolojisinde önemli bir yer tutmaktadır ve Ak İne, Umay, Ateş İyesi(Od Ana- Ateş Annesi), Al Karısı -Al Bastı vb. adlarla karşımıza çıkmaktadır. Dişil iyeler genel olarak üreme/çoğalma, koruma vb. iyi özelliklerle özdeşleşmişlerdir. İnsanlar da onların yardımlarından dolayı onların bulunduğu inandıkları yerleri temiz tutmaya çalışmışlar, onlara ve onlarla ilgili olduğunu düşündükleri şeylere saygı göstermişlerdir. Her ne kadar bu iyeler iyi özelliklerle de özdeşleşseler *Mitolojik Ana Kompleksi'*ndeki kırılmalar onlara zaman zaman zarar verici, kötülük yapan vb. özellikler de yüklenmesine sebep olmuştur.

Umay

Umay, kadının hamilelik döneminde, doğum sırasında hem de doğumdan sonra çocuğun büyüünceye kadar ki geçen süresi içerisinde onu kötü iyelerin her türlü kötülüklerinden koruyup gözettiğine, himaye ettiğine inanılan iyedir. Umay adının ve özelliklerinin Orhun Abidelerinde ve Divanü Lügati't-Türk'te geçiyor olması, Türk toplumu içindeki varlığının belgeleri olması bakımından önemlidir. Orta Asya ve Sibiryada Türk kavimleri arasında *May-Ene, Payana, Bay-Ene, Umay Ene, Ayüst* gibi çeşitli adlarla var olan bu iye, bugün Anadolu'da "eş" veya "son" adları

Umay, kadının hamilelik döneminde, doğum sırasında hem de doğumdan sonra çocuğun büyüyünceye kadar ki geçen süresi içerisinde onu kötü iyelerin her türlü kötülüklerinden koruyup gözettiğine, himaye ettiğine inanılan iyedir. Umay adının ve özelliklerinin Orhun Abidelerinde ve Divanü Lügati't-Türk'te geçiyor olması, Türk toplumu içindeki varlığının belgeleri olması bakımından önemlidir.

altında varlığını çeşitli pratiklerle bunlara bağlı olarak sürdürmektedir. Umay; *Ak-sarı saçlı, ak-sarı simalı, ak giyimli olarak tasavvur edilmektedir. Temsili ise erkek çocuklarda ok ve yay, kız çocuklarında ise beyaz bir bez parçası, boncuk ya da ipek bezlerdir* (Dilek 2014: 189-190)

Umay, kelimesinin etimolojisinde, Umay'ın işlev özelliklerini yansıtan açıklamalar görülmektedir. Uygurca, ana anlamına gelen *um/uma* ve eski Oğuzca'da inanmak anlamına gelen **um*; yine eski Türkçe 'de *ruh/kuş* anlamlarına gelen *umi/umo* ve **u*, muktedir olmak, bilmek köklerinin protoTürkçe 'de ilah anlamına gelen *ay* ile birleşmesinden türeyerek; simgesi ay olan ana, çocukların koruyucusu ve doğurganlık ruhu; kudretli ilah olarak açıklanmaktadır. Ayrıca ay kelimesinin Türkçede ışıklı, beyaz anlamlarını da göz ardı etmezsek, ışıklı, iyi, hayırsever ruh anlamını da bildirmektedir (Bayat 2007: 78). İneyet ve Öger'in (2009:1184) çeşitli kaynaklardan aktardıklarına göre: *"Çinli Türkologlara göre ise, Umay kelimesi um ve ay kelimesinden oluşmuştur. Um kelimesi ise kadının cinsel organını ifade eden am/em kelimesinin fonetik değişimden sonra aldığı biçimdir. Ay kelimesi de kadın cinselliğini ve kadınlığı ifade eder. O halde, Umay "döllenip doğuran kadın ilah" demektir. Türklerin taptıkları "döllenip doğuran kadın ilah", cinselliğe tapınma düşüncesi temelinde ortaya çıkmıştır."TatarMifları" adlı kitapta, kadınların cinsel organları (Eski Türkçede ömmü, bugün de Kazaklarda ammıy (amıy) ile bağlı temel kelimeler ve inançların köklerinin Umayilahesine bağlandığı ileri sürülmüştür.*

Mişer Tatarları "akraba" (tugankay), "kardeş" (karindeşkey) gibi çok yakın kişilere "amıy" derler. Bunun Umay (Imay, Amıy)la ilişkisi vardır. N. İsenbet, bu kelimenin "ama", "eme", "imi", "emeci", "emecek", "imçek" kelimelerinin kökünde de "analık" anlamının yattığını

ve onların hepsinin deeski anaerkil dönemine dayandığını düşünür.” Şeklinde de Umay kelimesinin etimolojik açıklaması yapılmaktadır.

Türk mitolojik sisteminde Umay kültü zamanla Mitolojik Ana kompleksinden koparak, bağımsız, koruyucu bir iye haline gelmiş; kutsal dışı olarak Gök Tanrı dinî mitolojik sistemine alınmış ve büyük bir saygı gösterilmiştir (Bayat 2007: 50). Bu kadar kutsiyet atfedilen bir iyenin sadece çocuklarla ve kadınlarla ilgili olmaması gerektiğini, daha geniş fonksiyonları bulunması gerektiğini düşündürmektedir. Nitekim, *Orhun - Yenisey yazıtları Umay Ana'nın geniş işlevinden haber vermekte, onun Tengri ile beraber Türk milletini koruduğu vurgulanmaktadır. O halde Umay'ın çocukları ve kadınları koruma görevi daha sonraki dönemlerin, belki de fonksiyonlarını diğer ruhlarla/iyelerle paylaşımından sonraki dönemlerin oluşumudur.* Bununla birlikte Umay halen hayatla, canla, bolluk ve bereketle ilgili özelliklerini Türk toplulukları içerisinde çeşitli uygulamalar ve pratiklerle devam ettirmektedir (Bayat 2007: 54,75; Çoruhlu 2006: 41).

Türk topluluklarında görülen Sarı Kız inancının Umay'la ilgisi olduğu görülmektedir. Sarı Kız'ın da Umay gibi tasvirlerde sarı saçlı, sarı simalı olarak belirtilmesi; bununla birlikte Özbeklerde ve Türkmenlerde, Umay'a *Sarı Eenedilmesi*; Kazak, Kırgız ve Başkurlarda da *Sarı Ene'*ye *Sarı Kız* adı verilmesi ve tıpkı *Umay* gibi *Sarı Kız*'ın da zamanla kuş olarak tasavvur edilmiş olması; ayrıca, Şaman dualarında *Al ruhu'*nun da “*Sarı Kız*” olarak betimlenmesi *Sarı Kız* inancının *Umay* kültü etrafında şekillendiğini göstermektedir. *Sarı Ene* zaman içerisinde olumlu özelliğini kaybetmiştir ancak *Sarı Kız* korumuştur. *Umay*'ın tüm bu kapsamı Anadolu'da Alevi-Tahtacı topluluğunda *Sarı Kız* kültüne çevrilmiştir (İnan 1998:261; Bayat 2007: 54-55,332-333; Çoruhlu 2006: 41; Yörükan 2006: 86).

Umay, ateş ve ocak kültleriyle de ilişkilendirilmektedir. Türklerde ateş iyelidir, bu iye dişil olarak düşünülmekte ve *Od Ana* olarak adlandırılmaktadır. Umay'da *Od Ana* gibi sudan korkmaktadır (Dilek 2014: 140; Bayat 2007: 54; Çoruhlu 2006: 41).Kaç'ların ateş duasında Umay Ana, ateş ruhu olarak belirtilmektedir (İnan, 2000, 35).Bayat, L. P. Potapov'un, *Umay-Bojestva* isimli kitabından aktararak “*kamın ateşe Umay Ana diyerek müracaat ettiğini ve Umay Ana'dan bereket, çocukların ve yaşlıların yaşamına hamilik etmesi için dua ettiğini*” belirtmektedir. Umay, aynı zamanda aile ocağının da koruyucusu olarak bilinmektedir (Bayat 2007, 72). Yakutlar da *Ayısıt* dedikleri ve doğum hamisi olarak nitelendirdikleri *Umay* için ateşe yağ dökmekte ve dua etmektedirler (İnan 2000, 168). Altay Türklerinde görülen ve doğum, bolluk ve bereketle ilgili olarak ateşe yönelik yapılan uygulamalar (Dilek 2014: 142-143).

Umay'ın özellikleriyle paralellik göstermektedir. Daha da arttırılabilecek olan tüm bu Ateş ve Umay arasındaki ortaklıklar ve Umay'ın da tıpkı Od Ana gibi kızillar (sarı) giymiş genç bir kız gibi tasavvur edilmesi gibi çeşitli benzerlikler ve etkenler Türkler arasında bu iki varlığın aynı varlık olarak kabul edilmesine vesile olmuştur. Eğer; ateş veya ocak sahibinin (Od Ana) Mitolojik Ana tipinin simgelerinden biri olduğu, Umay'ın ise Mitolojik Ana'nın adlarından birini belirttiği, yani anneleri ve çocukları himaye etme, bolluk ve bereketi artırma fonksiyonlarını üzerine aldığı, dolayısıyla aile ocağını korumakla yükümlü olduğu dikkate alınırsa ateş iyesi (Od Ana) ile Umay Ana'nın bağlantısının başlangıçtan beri mevcut olduğu görülecektir (Esin 2001, 59-60; Bayat 2007, 72).

Çocukların, annelerin ve aile ocağının koruyucusu olan Umay mitolojik varlığı tarihî gelişim sürecinde kutuplaşarak iyi özelliklerinin yanında çocuklara, kadınlara vb. zarar veren bir kötülük kaynağı haline gelmiştir. Umay'ın bu zarar veren kötü yönü Türk toplulukları arasında *Hara Umay, Kara Umay, Mayneke, ÜzütKörmös, Aza, Ayza, al Kızı, Almis, Abası, Al Karısı, Albastı, Umacı* gibi isimlerle adlandırılmaktadır (Bayat, 2007:54-55, İnan, 1998:259). Adı geçen tüm bu kötü ruhlar üremenin ve çoğalmanın düşmanıdır. Çocuklara ve kadınlara zarar vermekle görevlidirler. Nitekim, *Umay* bazı kaynaklarda ölümle de ilişkilendirilmektedir (Çoruhlu 2006: 42; Bayat 2007: 72; Beydili 2005: 581)

Yakut Türklerinin aile ocağına "*Al-ot*" denmesi, Altay kam ilahilerinde ateşe "*Alır Ot, Al Yalgın*" diye hitap edilmesi, Moğolların ateşe "*gal*" demeleri, Altay ve Yenisey kamlarının ayinlerinde amin anlamında "*Alas*" demeleri, bütün Türk topluluklarında tedavide ateşin kullanılması olan "*alaslama*" merasimi; "*Al*" kelimesinin ateş kültüyle alakalı olduğunu, bu ruhun da en eski devirlerde hami ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu göstermektedir (İnan 1998, 262-264). Alkarısı veya "*al*" kelimesinden oluşan bu kötü ruhların, bu kelimedden dolayı (al) ateşle/ocakla ilgisi, ateş/ocak'ın da Umay ile olan ilgisi daha önce bahsettiğimiz gibi açıktır. Bununla birlikte Umay'ın temsillerinden olan ve bebeğin beşiğine takılan boncuğun aynı zamanda, Albastı'nın da canını boncuk şekline sokarak saklaması ve Al basmasından korunmak içinde bebeğin beşiğine asılması arasında da ki benzerlik te dikkate değerdir (Bayat, 2007:331; Dilek, 2014:189-190). O hâlde bu kötü ruhların Umay'ın kötü yanının türevleri olduğu söylenebilir. Nasıl olurda iyi ruhlar kötüye dönüşmektedir? "*Umay adının yerle gökle aynı zamanda ilintilendirilmesi, Türk kozmogonisinden gelen nedenlere bağlıdır. Çünkü Türk kozmogonisinde, yerle gökyüzü başlangıçta bir bütün olarak düşünülmüdü. Daha sonraları yerle gök ayrılınca, bu çağın*

varlıkları etnik-kültürel sistemin bir geleneğinde yerle, diğer bir geleneğinde ise gökyüzüyle ilintilendirilmişler. Ancak bu konumlarında da sabit ve donmuş bir şekilde kalmayıp, tazelenerek değişik renklere bürünmüşler. Onun için de bir mitolojik varlık, hem ölüm getiren, hem de evreni yaratan güçlerle ilgili olabilmiştir ve aynı varlık, hem ölüm getiren, hem de hayat veren bir ruh işlevi görmüştür. Çünkü kaosun kendisi bile, evreni yaratan güçlere karşı tam olarak dayanmaz ve tam tersine krizden çıkması için evrenin oluşumunda veya düzenin kurulmasında bir geçiş aşaması oluşturur” (Beydili 2005, 584). Beydili’nin bu açıklaması sorumuza açıklık getirmektedir. Ancak şu da unutulmamalıdır; yazımızın girişinde de belirttiğimiz gibi doğanın kutsallığı kayboldukça anaerkil düzenden ataerkil düzene bir geçiş gözlenmektedir. Bu sebeple *anaerkil dönem yerine ataerkil dönem geldiğinde kadınları düşman güç ve kişiler olarak gösterme* sırası gelmiştir (İbrayev 1998: 73).

Neticede bugün üç farklı varlık olarak algılanan Od Ana, Sarı Kız, Al Karısı gibi iyelerin birbirleriyle bağlantılı olduğu, Umay kavramının türevleri oldukları görülmektedir. Bu dört dişil iyeye yönelik yapılan uygulama ve pratiklerin paralelliği de bu görüşümüzü desteklemektedir.

Kaynaklar

- BAYAT, Fuzuli. (2007), **Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)**. Cilt: 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- BEYDİLİ, Celal (2005), **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Ankara: Yurt Kitap- Yayın.
- CAMPBELL, Joseph (1995), **İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri**, Ankara: İmge Kitapevi.
- CAMPBELL, Joseph (2000), **Kahramanın Sonsuz Yolculuğu**, İstanbul:Kabalıcı Yayınevi.
- ÇORUHLU, Yaşar (2006), **Türk Mitolojisinin Anahatları**, İstanbul:Kabalıcı Yayınevi
- DİLEK, İbrahim (2014), **Resimli Türk Mitoloji Sözlüğü Altay/Yakut**, Ankara:Grafiker.
- ELİADE, Mircea (1991), **Kutsal Ve Dindışı**, Ankara: Gece Yayınları.
- ELİADE, Mircea (2003a), **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, İstanbul:Kabalıcı Yayınevi.
- ELİADE, Mircea (2003b), **Dinler Tarihine Giriş**, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ESİN, Emel. (2001), **Türk Kozmolojisine Giriş**. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- GÜLTEPE, Necati (2013), **Türk Kadın tarihine Giriş (Amazonlardan Bâcıyân-ı Rûm'a)**, İstanbul:Ötüken,
- İBRAYEV, Şakir (1998), **Destanın Yapısı (Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekan)**, AKMBY, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir. (1998), **Makaleler ve İncelemeler**. I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (2000), **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara:TTK.
- İNAYET, Alimcan; ÖGER, Adem (2009), *Uygur Türklerinin Mitolojik, Dinî Ve Tarihî Kadın Kahramanları Üzerine*,
- TurkishStudies International PeriodicalForthe Languages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic, Volume 4/3, Spring.**
- ROUX, Jean-Paul (2011), **Eski Türk Mitolojisi**, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya (2006), **Müslümanlıktan Evvel Türk dinleri Şamanizm**, İstanbul: Ötüken,